

УДК 343. 965(477)

ГЕНЕЗИС РОЗВИТКУ УЧАСТІ ЗАХИСНИКА В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Ерохін В.В., ад'юнкт
Харківський національний університет внутрішніх справ

У статті досліджено історичні періоди розвитку участі захисника у кримінальному процесі. Проаналізовано визначні пам'ятки права, які на певному етапі державотворення регулювали участь захисника у кримінальному процесі. Зроблено висновок, що функція захисту є гарантією належного виконання завдань кримінального судочинства.

Ключові слова: право на захист, адвокат, процесуальний статус захисника, кримінальний процес.

В статье исследованы исторические периоды развития участия защитника в уголовном процессе. Проанализированы памятники права, которые на определенном этапе государства регулировали участие защитника в уголовном процессе. Сделан вывод, что функция защиты является гарантией надлежащего выполнения задач уголовного судопроизводства.

Ключевые слова: право на защиту, адвокат, процессуальный статус защитника, уголовный процесс.

Erokhin V.V. GENESIS OF A LAWYER IN CRIMINAL PROCEEDINGS

In the article the historical periods of a lawyer in criminal proceedings. Points analyzed law, which at a certain stage of state-regulated defense counsel in criminal proceedings. It is concluded that security feature is a guarantee of proper execution of tasks of criminal justice.

Key words: right to defense counsel, defense counsel procedural status, criminal process.

Постановка питання. Мета і завдання того чи іншого історичного етапу розвитку кримінального процесу відповідає напряму політичної діяльності держави, де захист прав і свобод людини здійснюється виключно на встановленій владі системи права, у тому числі кримінального процесуального. При цьому кожна з форм захисту людини обумовлена економічним і політичним розвитком того чи іншого виду суспільних відносин. З огляду на це можна констатувати, що одним із суб'єктів, уповноважених на здійснення функції захисту, є саме захисник, процесуальний статус якого не завжди був таким, яким він є сьогодні, оскільки з плином часу зазнавав суттєвих значних змін. У зв'язку з цим актуальним питанням є дослідження історичних етапів розвитку участі захисника у кримінальному судочинстві.

Ступінь розробленості проблеми. Окремі проблемні питання щодо права на захист і процесуального статусу захисника у кримінальному процесі в різні часи досліджували відомі вчені-процесуалісти, зокрема: С.Є. Абламський, О.Д. Бойков, В.П. Бож'єв, О.Д. Кокорєв, О.О. Кочура, О.В. Мартовицька, І.Л. Петрухін, В.М. Савицький, Ю.І. Стецовський, А.П. Ципкін, Т.Г. Фоміна та ін. Однак сучасні законодавчі зміни вимагають свого теоретичного і практичного переосмислення піднятого питання.

Мета статті – дослідження історичних етапів розвитку та удосконалення процесуального статусу захисника у кримінальному процесі.

Виклад основного матеріалу. У кріпосницький період на території нинішньої України не існувало жодної організації для надання юридичної допомоги населенню. Коли ж Петро I перебував у Англії, то в суді побачив людей в мантиях – адвокатів, з приводу чого він був дуже здивований, адже не міг збагнути, для чого вони потрібні, оскільки вважав, що законник один – це цар. Під час правління імператриці Катерини II зберігалася так ж ситуація по відно-

шенню до адвокатів. Вона писала, що, мовляв, адвокати у мене не законодавствують і ніколи не будуть, поки я жива, а після мене спадкоємці будуть слідувати моїм засадам [1, с. 17].

У цілому ж, як зазначила О.С. Мазур, історичні коріння становлення та розвитку правового статусу особистості та її прав на території сучасної України починає свій відлік часу з «Руської Правди» [2, с. 17]. І навіть незважаючи на те, що в ній не було проведено розмежування між галузями права, її положення все ж таки можна вважати своєрідним зародком національного кримінального судочинства.

Суттєве реформування правового інституту захисту особи відбулось в другій половині XIX ст., коли в 1864 р. в судовій системі з'явилась професійні адвокати-захисники, які об'єднались в спеціалізовані колегії. Відтак, отримавши законодавче закріплення в судових статутах Росії, участь захисника у кримінальному процесі перетворилася на дієвий інструмент захисту прав, свобод та законних інтересів особи. До цього ж часу роль адвокатів виконували приватні особи, зокрема, «стряпчие, или ходатаи по делам». Водночас їх діяльність не була законодавчо регламентована, будь-яких вимог до них (у вигляді наявності спеціальної освіти та ін.) не висувалося. Як правило, їх обов'язки обмежувалися складанням деяких документів (паперів), їх подачею та ін. [3, с. 187].

Відповідно до Статуту 1864 р., адвокати поділялися на дві категорії – присяжні повірені і приватні повірені. Присяжні повірені об'єднувалися в особливу корпорацію – стан присяжних повірених. Для таких корпорацій було характерно внутрішнє самоврядування у вигляді виборних органів (рад присяжних повірених) та нагляд за їх діяльністю з боку судових органів. Крім того, до завдань адвокатури, окрім здійснення захисту у кримінальних справах, входило представництво у цивільному процесі та надання юридичної

допомоги населенню, включаючи безкоштовні консультації для бідних [4, с. 17]. Присяжними повіреними могли бути особи, які досягли 25-річного віку, мали вищу юридичну освіту і п'ять років судової практики на посаді чиновника судового відомства або помічника присяжного повіреного. У деяких радах присяжних повірених (наприклад, Петербурзької) для кандидатів влаштовувалися іспити з метою перевірки їх практичної підготовленості. У свою чергу, інститут приватних повірених був заснований 6 червня 1874 р. Підставою затвердження на посаді приватного повіреного та отримання права на участь у здійсненні цивільних справ у мирових суддів, а також в загальних судових було отримання особливого свідоцтва, яке видавалось тими судами, в окрузі яких приватний повірений здійснював клопотання у справах [3, с. 187–188].

Подальші зміни удосконалення статусу адвокатури відбулись під впливом Великої Жовтневої революції 1917 р., внаслідок чого було скасовано раніше діючі правові основи юридичних інститутів царської Росії. Так, у листопаді 1917 р. введено в дію Декрет про суд № 2, яким передбачалася організація колегій правозаступників (ті, хто виступають на захист прав людини) при Радах робітничих, солдатських, селянських і козацьких депутатів. Для того щоб стати членом такої колегії, була потрібна рекомендація місцевої ради. Правозаступництво здійснювалося у формі громадського обвинувачення і захисту, при цьому колегії були єдиними. У судових дебатах мали право брати участь один обвинувач і один захисник з числа присутніх на судовому засіданні осіб. Поступово така діяльність удосконалювалась, зокрема, стали більш чітко розділяти функції обвинувачення і захисту, було врегульовано питання про заробітну плату членів колегії правозаступників, а згодом ліквідувалось допущення безконтрольного захисту в судах.

Однак навіть незважаючи на певні позитивні зрушення в правовій діяльності захисників, реалії того часу все ж таки вимагали подальшого удосконалення їх регулювання. Відтак, Положенням про народний суд від 21 жовтня 1920 р. було скасовано колегію правозаступників і встановлено нову форму судового захисту, яка розглядалася як громадська повинність усіх громадян, здатних виконувати цей громадський обов'язок. Громадян, що могли виконувати обов'язки захисника, було включено до списків, які склалися відповідно до Інструкції про організацію обвинувачення і захисту в суді від 23 листопада 1920 р. Такі особи звільнялися від основної роботи на час, який був необхідний для виконання покладених обов'язків щодо здійснення захисту, але за ними зберігалася заробітна плата на час їх участі в процесі або виплачувалися добові з державних коштів у розмірі мінімуму заробітної плати. У випадку ж нестачі захисників з числа таких осіб суди мали право залучали в якості захисників консультантів відділів юстиції.

Згодом було прийнято Положення про адвокатуру (затверджено 26 травня 1922 р.), в якому цю структуру вже було визначено як самоврядну організацію, основною задачею якої стало надання населенню юридичної

допомоги. При губернських відділах юстиції утворювалися колегії захисників у кримінальних і цивільних справах. Відбір кандидатів у члени колегії захисників першого скликання здійснювався губернськими відділами юстиції з наступним їх затвердженням губернськими виконавчими комітетами. У подальшому таке право вже надавалось президії колегії захисників. У разі прийняття до колегії захисників особа не мала права займати посади в державних установах і підприємствах, за винятком зайняття посади професора чи викладача юридичних наук. Поряд із цим право здійснювати захист мали уповноважені близькі родичі обвинуваченого і потерпілого, представники підприємств, установ і Всесоюзна центральна рада професійних спілок.

Після прийняття Конституції СРСР 1936 р. було розроблено нове Положення про адвокатуру (затверджено Радою народних комісаріатів СРСР 16 серпня 1939 р.) [5], відповідно до якого колегії адвокатів створювалися в межах краю, області, автономної і союзної республіки. Лише в тих республіках, де не було крайового (обласного) розподілу, вони організовувалися в межах союзної республіки. З цього часу до адвокатів стали висуватися більш жорсткі вимоги, зокрема, ними могли бути лише особи, які мали вищу юридичну освіту, закінчили юридичні школи за наявності стажу практичної роботи в судових, прокурорських та інших органах юстиції не менше одного року, а також які не мали юридичної освіти, але пропрацювали не менше трьох років на тих же посадах. Особи, які закінчили юридичні школи, але в яких не було практичного стажу роботи в судових, прокурорських та інших органах юстиції, приймалися в якості стажистів. До органів управління колегії адвокатів входили: загальні збори адвокатів, президія обласної, крайової і республіканської колегії адвокатів та ревізійна комісія. Всю роботу адвокати вели в юридичних консультаціях, а загальне керівництво покладалося на союзно-республіканський Наркомат юстиції СРСР і його місцеві органи, які були наділені досить широкими повноваженнями, що дозволяли їм безперешкодно втручатися у справи колегій і керувати ними.

Водночас Є.А. Ніколов відмітив, що навіть незважаючи на певне покращення регулювання щодо ефективності здійснення адвокатської діяльності, особливо у кримінальних справах, в 30–40-х роках вона була знижена з ряду причин. До них автор відніс негативне ставлення до участі адвокатів у кримінальному судочинстві судових працівників, керівників наркомату юстиції та інших правоохоронних органів. З цього питання суттєву негативну роль відіграли постанови ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р. і від 14 вересня 1937 р., які встановили особливий порядок судочинства у справах про терористичні організації та терористичні акти, контрреволюційне шкідництво і диверсії. Розгляд цих справ у суді вівся спрощено, зокрема, без участі обвинувачення і захисту [3, с. 189].

З прийняттям у 1958 р. Основ законодавства про судочинство було встановлено, що колегії адвокатів діють з метою здійснення

захисту в суді, а також надання іншої юридичної допомоги громадянам, підприємствам, установам та організаціям. Колегії адвокатів є добровільним об'єднанням осіб, які займаються адвокатською діяльністю і діють на підставі Положення, затвердженого Верховною Радою союзної республіки. На виконання зазначеного акту всі союзні республіки прийняли свої положення про адвокатуру. Відтак, проведене реформування призвело до прийняття в 1962 р. нового Положення про адвокатуру СРСР [6], відповідно до п. 1-3 якого правове поле діяльності захисника-адвоката було розширено і включало: здійснення захисту на попередньому слідстві і в суді, надання консультативних послуг та іншої юридичної допомоги громадянам, підприємствам, установам, організаціям та колгоспам в РРФСР; виявлення випадків порушення норм права, що суперечить інтересам обвинуваченого, і реагування на ці факти; виявлення обставин, що сприяли вчиненню злочину або спричинили несприятливе формування особистості обвинуваченого; сприяння попередженню та викоріненню злочинів [7, с. 25]. Однак у ст. 47 КПК РРФСР 1960 р. було встановлено, що захисник допускався з моменту оголошення обвинуваченому про закінчення попереднього слідства і пред'явлення йому для ознайомлення всього провадження у справі [8], тобто з метою вивчення матеріалів провадження для подальшого захисту в суді. І, як цілком доречно констатував І.Л. Петрухін, саме на стадії попереднього розслідування участь адвоката у кримінальному процесі була малоефективна і не мала особливої необхідності. І лише у справах за участю неповнолітніх та осіб, які в силу правообмежень не могли самостійно здійснювати право на захист, захисник допускався з моменту пред'явлення обвинувачення [9, с. 66]. В той же час О.Д. Бойков відмітив, що суттєво новим напрямом адвокатської діяльності стала профілактична робота, яка проявлялась у вивченні та узагальненні причин злочинних проявів і інших порушень законності на підставі наявних у колегіях матеріалів, за результатами яких вносилися відповідні пропозиції в державні та громадські організації [10, с. 3]. У зв'язку з цим О.Я. Сухарев зазначив, що тільки в 1971 р. колегії адвокатів внесли до керівних організації понад 1700 пропозицій, спрямованих на викорінення причин злочинності [11, с. 30], що свідчить про важливу роль адвокатури вже на той час.

Звернемо увагу, що в ст. 9 вказаного Положення були встановлені чіткі вимоги та обмеження до членів колегії адвокатів, а саме ними могли бути лише громадяни СРСР, які мають вищу юридичну освіту і стаж роботи за фахом юриста не менше двох років. Вимога наявності дворічного стажу особам з вищою освітою була закріплена вперше. Особи, що не мають такого стажу, могли претендувати на прийом до колегії адвокатів лише після проходження стажування строком не менше шести місяців. Разом з тим ст. 13 передбачала підстави позбавлення статусу адвоката, зокрема: 1) у разі непридатності до виконання обов'язків адвоката; 2) систематичне по-

рушення правил внутрішнього розпорядку колегії адвокатів та несумлінне виконання своїх обов'язків; 3) отримання адвокатом грошової винагороди, окрім оплати за надану ним юридичну консультацію; 4) вчинення проступків, що порочать звання радянського адвоката; 5) вчинення злочину. В цілому питання заохочення адвоката були урегульовані в Главі 6, а дисциплінарної відповідальності – в Главі 7 цього ж Положення.

Важливим кроком у напрямі удосконалення діяльності адвокатури стало закріплення в ст. 26 Положення про адвокатуру СРСР положення, згідно якого адвокат був уповноважений запросити з державних і громадських організацій довідки, характеристики й інші документи, пов'язані з наданням їм юридичної допомоги. При цьому, відповідно до ст. ст. 31–33 цього ж Положення, адвокат був зобов'язаний використовувати всі зазначені в законі засоби і заходи, спрямовані на захист прав та законних інтересів громадян, підприємств, установ та організацій, які звернулися до нього за юридичною допомогою, а також дотримуватись адвокатської таємниці. Разом з тим було закріплено заборону на допит захисника в якості свідка за обставинами, що стали йому відомі у зв'язку з виконанням професійних обов'язків. Як зазначив О.Л. Ципкін, захисник, виконуючи свій професійний обов'язок, повинен виходити зі свого внутрішнього переконання і не оскаржувати факти, які вважає доведеними, незважаючи на думку підзахисного [12, с. 49]. Водночас Ю.І. Стецовський відмітив, що такі дії повинні були визнаватися забороненою законом відмовою адвоката від прийняття захисту [13, с. 5]. У свою чергу, спираючись на проведене соціологічне дослідження, О.Д. Бойков зазначив, що небезпека для правосуддя полягає не стільки в старанності захисника, скільки в зайвій «млявості», пасивності та обережності захисту [14, с. 195], що, напевно, негативно впливало на загальний авторитет адвокатури. Така дещо негативна ситуація, за твердженням О.Д. Святоцького, була пов'язана з тим, що оплата адвоката була досить низька і він не був матеріально зацікавлений на подальше та ефективне надання правової допомоги [15, с. 126], що, на нашу думку, можна спостерігати й сьогодні.

Слід звернути увагу на те, що для більш ефективного гарантування здійснення захисту особи в ст. 32 зазначеного Положення були передбачені підстави, які виключали участь адвоката у справі, зокрема, він не вправі був прийняти доручення на ведення справи, якщо в ній бере участь особа, з якою адвокат перебуває в родинних стосунках, а також коли адвокат по даній справі раніше надавав допомогу особі, інтереси якої суперечать інтересам його клієнта, або адвокат брав участь раніше в справі в якості судді, слідчого, прокурора, особи, яка провадила дізнання, свідка, експерта, перекладача або понятого.

У подальшому, як зазначив Ю.І. Стецовський, у 1977 р. вперше в історії радянської адвокатури її правове становище було закріплено в ст. 161 Конституції СРСР, а в 1979 р. прийнято Закон «Про адвокатуру в СРСР».

Цим Законом було урегульовано питання організації та діяльності адвокатури в загальносоюзному масштабі. У межах кожної союзної республіки діяло своє положення про адвокатуру [16, с. 42]. До цього В.В. Коряковцев і К.В. Піткулько додали, що, незважаючи на ряд досить спірних з точки зору практики положень цього нормативно-правового акта, в цілому він істотно розширив правовий статус адвоката і його можливості щодо захисту осіб у кримінальному процесі [17, с. 17–18], що свідчить про одну з основних, а інколи й обов'язкову, участь захисника як учасника кримінального провадження.

Вперше право підозрюваного на отримання кваліфікованої правової допомоги зі сторони захисника було законодавчо закріплено ст. 14 Основ законодавства про судочину СРСР і союзних республік від 13 листопада 1989 р. [18, с. 1].

На сьогодні наша держава йде шляхом розбудови, визнання і повному прийнятті найвищої цінності людської особистості, у зв'язку з чим забезпечується такий правовий режим регламентації кримінальних процесуальних відносин, що спроможні реалізувати захист прав, свобод та законних інтересів особи. Забезпечення ефективного захисту прав, свобод та законних інтересів осіб у кримінальному провадженні здійснюється захисником, процесуальний статус якого необхідно чітко закріпити на законодавчому рівні. З прийняттям КПК України 2012 р. законодавцем започатковано концептуально новий етап розвитку процесуальної участі захисника у кримінальному провадженні. Водночас останні дослідження учених свідчать, що і його положення з цього питання не позбавлені певних прогалин і неузгоджень, що актуалізує необхідність подальшого комплексного вивчення та удосконалення правового статусу захисника.

Висновки. Адвокатура як правовий інститут громадського суспільства не може не залежати від виду державного устрою, характеру політичного режиму, а також не може бути ізольована від соціальних, економічних і політичних перетворень в країні. У зв'язку з цим система правових гарантій незалежної діяльності захисника у кримінальному провадженні є певним відображенням особливості конкретного громадського суспільства, його ознакою розвитку, за допомогою чого досягається реалізація принципу об'єктивності та справедливості кримінального судочинства. Відтак, функція захисту є гарантією належного виконання завдань кримінального судочинства. Здійснюючи її, захисник-адвокат, як професійний фахівець, діє не тільки в інтересах підозрюваного, обвинуваченого, а й на благо

всього суспільства, зацікавленого в тому, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, а жоден невинний не був притягнутий до кримінальної відповідальності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Стецовский Ю.И. Становление адвокатуры в России / Ю.И. Стецовский. – М. : Волтерс Клувер, – 2010. – 576 с.
2. Мазур О.С. Забезпечення прав та законних інтересів особи, яку затримано за підозрою у вчиненні злочину : дис. ... к. ю. н. : спец. 12.00.09 / О.С. Мазур ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2008. – 234 с.
3. Николотов Е.А. История становления института защиты в российском государстве / Е.А. Николотов // Вестник Самарской гуманитарной академии. Серия «Право». – 2007. – № 1. – С. 184–191.
4. Хаски Ю. Российские адвокаты и советское государство: происхождение и развитие советской адвокатуры, 1917–1939 / Ю. Хаски ; отв. ред. А.М. Ларин, М.М. Славин ; пер. с англ. Т. Морщаковой. – М., 1993. – 183 с.
5. Положение об адвокатуре СССР, утв. СНК СССР 16 августа 1939 г. // Собрание постановлений правительства СССР. – 1939. – № 49. – С. 394.
6. Положение об адвокатуре РСФСР от 25 июля 1962 г. // ВВС РСФСР. – 1962. – № 29. – С. 450.
7. Клевцов А.В. Изменение в правовом статусе российской адвокатуры в 1962 году / А.В. Клевцов // Адвокат. – 2009. – № 6(105). – С. 25–28.
8. Уголовно-процессуальный кодекс РСФСР от 27 октября 1960 г. // Собрание законов РСФСР, 1988. – Т. 8. – С. 613.
9. Петрухин И.Л. О расширении защиты на предварительном следствии / И.Л. Петрухин // Советское государство и право. – 1982. – № 1. – С. 66.
10. Бойков А.Д. Роль защитника в предупреждении преступлений / А.Д. Бойков. – М. : Юридическая литература, 1971. – 112 с.
11. Сухарев А.Я. Пятьдесят лет советской адвокатуры / А.Я. Сухарев // Роль и задачи советской адвокатуры. – М. : Юридическая литература, 1972. – С. 3–39.
12. Цыпкин А.Л. Актуальные вопросы теории и практики советской защиты / А.Л. Цыпкин // Советская адвокатура. Задачи и деятельность ; отв. ред. А.А. Круглов. – М. : Юридическая литература, 1968. – С. 48–55.
13. Стецовский Ю.И. Функции и процессуальное положение адвоката-защитника и адвоката – представителя потерпевшего в советском уголовном процессе : автореф. дис. ... к. ю. н. : спец. 12.00.09 / Ю.И. Стецовский. – М., 1968. – 15 с.
14. Бойков А.Д. Проблемы адвокатской этики / А.Д. Бойков // Роль и задачи советской адвокатуры. – М. : Юридическая литература, 1972. – С. 185–195.
15. Святоцкий А. Д. Учреждение и развитие советской адвокатуры: (историко-правовой аспект) : дис. ... к. ю. н. : спец. 12.00.01 / А.Д. Святоцкий. – Львов, 1986. – 213 с.
16. Стецовский Ю.И. Исторический очерк формирования адвокатуры в России / Ю.И. Стецовский. – М., 2001. – 184 с.
17. Коряковцев В.В. Справочник адвоката по уголовным делам / В.В. Коряковцев, К.В. Питкулько. – СПб. : Питер, 2005. – 208 с.
18. Лисицин Р.Д. Защитник подозреваемого на стадии предварительного расследования : автореф. дис. ... к. ю. н. : спец. 12.00.09 / Р.Д. Лисицин. – М., 1998. – 24 с.